

О. О. Хамрай

ПРАКТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ ІМЕННИХ ГРУПП З ТЕОФОРНИМИ КОМПОНЕНТАМИ АРАБСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Завданням, яке постає при письмовій фіксації звуків арабського мовлення засобами латинського алфавіту, що створювалося для іншої мови, – а така ситуація автоматично виникає в усіх неарабомовних публікаціях, де зустрічаються арабські слова, – є транслітерація, тобто передача тексту, записаного арабською графікою, засобами іншої графіки. Найчастіше це латиниця, а у вітчизняних публікаціях можна зустріти кириличну транслітерацію. Основний принцип “ідеальної” транслітерації полягає в застосуванні одного символу графіки, за допомогою якого здійснюється транслітерація, для передачі одного символу оригінальної графіки. Зрозуміло, що за дотримання цієї вимоги у випадку як латиничної, так і кириличної транслітерації арабомовного тексту неможливо обійтися без додаткових знаків [див., напр.: Хамрай 2012, 94].

Окрім того, за таких умов виникає низка неточностей, наприклад щодо відтворення диграфів. До того ж при транслітерації необхідно враховувати звучання власних імен, географічних назв тощо, відтак від вищезазначеного принципу доводиться відходити, попри те що транслітерація (від лат. *trans* ‘через’ і *littera* ‘літера’) являє собою політерну передачу мовних одиниць усіх рівнів (до тексту включно), записаних засобами однієї графічної системи, за допомогою знаків іншої. Базуючись на конкретному алфавіті, транслітерація припускає умовне використання літер, а також введення додаткових діакритичних знаків.

При цьому єдиної уніфікованої системи такої транслітерації не існує, хоча внаслідок тривалої практики й виникло декілька систем, що їх можна назвати стандартними (напр.: DIN-31635, ISO 233-2, ISO 3166, BATR). Однак для адекватного відтворення навіть приблизного оригінального звучання слів, записаних таким чином, необхідно заздалегідь знати, яким саме арабським звукам відповідає той чи інший транслітераційний символ.

З другого боку, при включенні в український текст точне відтворення оригінального звучання далеко не завжди є необхідним. Відтак часто, особливо коли йдеться про позначення власних імен, географічних назв, специфічних арабських реалій тощо, в нелінгвістичних текстах використовується більш спрощена й значно менш формальна транслітерація.

Інший підхід, а саме намагання якомога точніше передати звучання слова, можна побачити у фонетичній транскрипції. Найпоширенішою й найрозвиненішою системою фонетичного запису є фонетичний алфавіт, запроваджений Міжнародною фонетичною асоціацією (МФА) в 1889 році.

За тривалий час використання цієї системи вона набула рис міжнародного стандарту, тому дає можливість описувати фонетичні явища як з метою практичного вивчення конкретної мови, так і з метою ознайомлення дослідників, у тому числі й із суміжних галузей, з цими явищами.

У фонетичному записі звуки позначаються за допомогою спеціальних символів, хоча за основу й беруться літери якогось конкретного алфавіту.

Основним набором символів, що їх використовує система МФА, є латинська графіка.

Фонетичний алфавіт на кириличній основі був наведений вже в “лінгвістичній абетці” В. В. Радлова, В. П. Васильєва і Г. К. Залемана РЛА (Русская лингвистическая азбука). Варіанти цього алфавіту зустрічаються у працях вітчизняних арабістів і сходознавців початку ХХ ст. У РЛА на позначення звуків, відсутніх у російській мові, використовуються додаткові символи й спеціальна діакритика. Пізніше акад. І. Ю. Крачковський вирішив дещо вдосконалити російську транскрипцію арабомовних текстів і створив дві системи кириличної транскрипції – точну й приблизну. Обидві ці системи використовують російські літери й мають лише один диграф – дж. У точній системі для позначення арабських звуків, відсутніх у російській мові, використовується діакритика, що є близькою до стандартів ISO, у приблизній – майже винятково російські літери (крім апострофа для ʿ й перевернутого апострофа для ʿ). Обидві ці системи знайшли використання в російськомовних публікаціях, на їхній основі базується сучасна кирилична транслітерація арабських текстів [Сердюченко 1967, 112, 113]. Подібний вигляд має й українська транслітерація на кириличній основі.

Окрім фонетичного запису існує фонематичний, де зазвичай використовуються символи, які у фонетичній транскрипції позначають основний варіант фонем, що реалізується в сильній позиції або взагалі за відсутності контексту. Основою для фонематичної транскрипції здебільшого править існуюча алфавітна система письма (найчастіше це латиниця з відповідними додатковими позначками) або спеціальний фонетичний алфавіт (наприклад, МФА).

Часто при записі арабських власних імен та назв українською мовою оригінальне звучання передається вельми приблизно за допомогою лише стандартних засобів українського тексту. При цьому перевага нерідко віддається діалектним варіантам замість літературних – наприклад, “(аш)-Шарджа” замість “(аш)-Шаріка” для “الشارقة”. Такий підхід є близьким до практичної транскрипції. Іншими словами, використання кириличної графіки в українському тексті є найпоширенішим застосуванням практичної транскрипції для передачі арабських власних назв в українській мові.

Власні імена часто вживаються в контекстах, де використання додаткових знаків є недоречним (наприклад, у художніх та публіцистичних текстах, у ЗМІ тощо). Відтак використання практичної транскрипції тут видається цілком природним. На відміну від фонетичної транскрипції, практична транскрипція використовує лише символи мови-приймача, а можливість введення додаткових символів відсутня [Логачева... 2012, 4–5]. Отже, з одного боку, використання практичної транскрипції дозволяє передавати реальне звучання власних імен та назв вельми приблизно, а з другого – вона є так само приблизною й у плані передачі їхнього написання мовою оригіналу. Це логічно пов'язано з тим, що практична транскрипція є дуже далекою як від фонетичного запису слів, так і від їхньої політерної передачі [Суперанская 1978, 124].

Зазвичай практична транскрипція використовується для передачі одиниць мовлення однієї мови стандартними засобами іншої, цілком визначається графічною системою останньої і тому не повинна містити, на відміну від двох попередніх, додаткових символів.

Вперше термін “практична транскрипція” було вжито О. М. Сухотіним, але до наукового обігу його залучив О. О. Реформатський [Практическая транскрипция... 2004, 9]

У свою чергу, Реформатський розрізняє наукову й практичну транскрипцію: “Наукова транскрипція – це суто лінгвістичний захід; вона не пов'язана в принципі з жодними визначеними, звичними для того чи іншого асортименту знаками й може використовувати будь-які, чи то знаки яких-небудь реальних алфавітів... у прямому, перевернутому або дзеркально оберненому вигляді, без діакритичних позначок або з діакритичними позначками” [Реформатский 1960, 529].

«Практична транскрипція тому так і називається, що вона, на відміну від наукової, не має наукової лінгвістичної мети, а призначена лише для вводу в текст іншомовного та інакше графічно оформленого матеріалу (власні імена будь-якого типу й запозичені нові терміни), аби до цього не потребувати особливих “правил читання” або щоб вони були необхідні лише в особливих випадках... Обмеження, обов’язкове для практичної транскрипції, якої б мови, що має писемність, воно не стосувалося, полягає в тому, що асортимент буквених знаків цієї транскрипції не може виходити за межі існуючого в цій мові алфавіту» [Реформатский 1960, 530].

Разом із тим у практичній транскрипції припускається використання стандартних алфавітних засобів у незвичній функції: “Основне правило правопису для практичної транскрипції таке: можна використовувати лише літери наявного алфавіту, але дозволяється застосовувати й незвичні в орфографічному відношенні сполучення цих літер” [Реформатский 1960, 530].

Важливим також є те, що практична транскрипція дозволяє використовувати іноземне слово у вигляді, максимально пристосованому до мови-приймача: «Практична транскрипція – це передача слів однієї мови словами іншої мови, до якої вони входять. І йдеться тут не про “скелети слів”, не про теоретичні “моделі” слів, а про “найсправжніші” слова мови-джерела, які мають стати такими ж “справжніми” словами й у мові-приймачу” [Реформатский 1960, 534].

Отже, практична транскрипція, з одного боку, повинна давати непідготовленому читачеві уявлення про звучання власних назв, а з другого – передавати їхнє звучання якомога ближче до оригінального.

Практична транскрипція використовується в тих випадках, коли переклад іншомовних слів є неможливим або через певні причини небажаний, здебільшого при передачі власних імен і термінів. Внаслідок використання практичної транскрипції іншомовні слова, не будучи перекладені, можуть включатися в текст і взагалі функціонувати як слова цієї мови, тобто вони фактично запозичуються [ЛЭС 1990, 518].

Відмінності, що існують між арабською та українською фонетичними системами, неминуче викликають певні труднощі у використанні практичної транскрипції арабських власних назв в українській мові. Щось подібне має місце й у російській практичній транскрипції, що особливо помітно на прикладі татарських імен та прізвищ, як найбільш асимільованих російською мовою. «Переважна більшість татарських прізвищ утворені від повних та усечених форм власних імен як татарського, так і запозиченого походження: Галі – Галієв, Ахмет – Ахметов, а також від двоскладових повних власних імен з другим компонентом – “дін” – віра – Ісламетдінов, “улла” – Аллах – Загідуллін» [Шмелева 2012, 2–3].

Як можна побачити, російська мова запозичує татарські імена арабського походження у вже асимільованому татарською мовою вигляді, що значно полегшує використання практичної транскрипції, особливо якщо врахувати використання кирилиці татарською мовою. Однак при транскрибуванні відповідних арабських лексем безпосередньо українською мовою неминуче виникають проблеми, пов’язані як із мовними чинниками, так і з відмінностями в графічних системах. Наприклад, “Однією з проблем, які можуть виникнути при транскрипції прізвищно-іменних груп з арабіці на латиницю й кирилицю, є опущення усіх або більшості діакритичних знаків в арабіці. Діакритики позначають короткі голосні звуки, подвоєння приголосного та інші особливості читання. У зв’язку з цим при прямій комп’ютерній транскрипції з арабіці без діакритик у латиницю або кирилицю можуть виникати варіанти прочитання імені” [Практическая транскрипция... 2004, 48].

Варіанти прочитання можуть виникати також і при передаванні довгих головних. Так, транскрибування довгого ā за допомогою двох літер “a” може викликати неоднозначність за умови використання тієї ж послідовності символів для передачі

приголосного ‘, що відповідає літері “ع”. Задовільним рішенням тут може бути використання за потреби символу наголосу. Попри те, що це може викликати хибне уявлення про оригінальне звучання слова, таку практику можна вважати прийнятною, адже практична транскрипція, як вже зазначалося вище, покликана передавати оригінальне звучання й написання вельми приблизно.

З певними труднощами пов’язана й передача арабських звуків, відсутніх в українській мові. Тут також буде корисним російський досвід. Так, емфатичне ط іноді відображують за допомогою подвоєного “т”, але цей принцип не може бути дотриманий повсюди [Суперанская 1978, 131]. Сказане, зрозуміло, стосується й інших емфатичних приголосних, адже в українському тексті в певних позиціях неможливо було б відрізнити неподвоєні приголосні від подвоєних. Тож в українській практичній транскрипції доцільніше використовувати одну літеру, вимова якої приблизно відповідає арабському приголосному, для позначення декількох приголосних, подібних один до одного з точки зору українського вуха. Наприклад, приголосні ط і ت варто передавати за допомогою “т”, ث і س – за допомогою “с”, د і ض – за допомогою “д”, ا, ز, ظ, ذ – за допомогою “з”. Сказане стосується також і увулярного ق, який можна позначати разом із палатальним ك однією літерою “к”.

Щось подібне можна сказати й про звуки, позначувані літерою ع та гамзою: «Звук ع в російській приблизній транскрипції сам по собі не передається; транскрибуються лише голосні, що йдуть за “ейном” (ع). При цьому варто було б взяти за правило, що після закритого складу “ейн”, який супроводжується голосним, транскрибується через ъ. Приклад: بابا حلت – Баба-Хельят. Після відкритого складу “ейн” не позначається, голосний же у вимові подовжується й на письмі подвоюється: معدن – Маадан» [Сердюченко 1967, 130]. Твердому знаку в українській графіці відповідає апостроф, який також можна використовувати й для позначення гортанного вибуху там, де це необхідно.

Ще одна проблема стосується значень лексем, що входять до складу арабських прізвищно-іменних груп. Якщо українські імена є здебільшого запозиченими, то арабські складаються з лексем, що мають самостійне значення. Утім, оскільки багато хто вважає власні імена категорією, що лежить поза поняттями, а семантика завжди є понятійною, нерідко виникають сумніви в доцільності виокремлення семантики як окремого аспекту власного імені [Суперанская 1973, 255]. Відтак перекладати імена при їхньому введенні до українського тексту навряд чи доцільно. Сказане стосується й імен літературного походження, якими є арабські теофорні імена. Тут справа в тому, що головна увага лінгвістів при дослідженні літературної мови найчастіше прикута до її письмової форми [Суперанская 1973, 228]. Утім розмовна форма літературної мови відіграє не менш важливу роль у житті мовного колективу, а власні імена літературного походження, в цьому випадку спільні не тільки для арабів, а й для усіх мусульманських народів, будучи широко вживаними в різних діалектних і мовних контекстах, неминуче зазнають впливу, що відбивається на їхньому звучанні.

Прикладом таких імен є так звані теофорні імена, тобто власні імена, що містять у своєму складі слово “Аллах” або один з епітетів Всевишнього. Ці імена утворюють компакту однорідну групу й добре задокументовані в словниках, тому являють собою матеріал, на якому легко проілюструвати використання практичної транскрипції.

Зазвичай теофорні імена розглядаються як підгрупа “імен релігійного характеру”. Найчастіше ці імена складаються з двох частин – найчастіше це слово “абд” – “раб” і слово “Аллах” або один з його епітетів [Системы... 1989, 48].

Теоретично кожен з 99 епітетів, або імен Всевишнього може бути використаний як друга частина ідафи. Поширеними іменами є також сполучення епітетів

Всевишнього зі словами “аб” – “батько” й “ібн” – “син” (наприклад, народна етимологія імені Ібрагім – “син Милосердного”).

Власні імена можуть бути дієприкметниками: Мухаммад – “той, кого прославляють”; дієсловами: Ахмаду – “я прославляю”; прикметниками: Акбар – “(най) більший” [Практическая транскрипция... 2004, 47]

Інші імена релігійного характеру також можуть становити певні труднощі для практичної транскрипції, але більшість із них не містить згадуваних приголосних у слабких позиціях.

Теофорних імен вищезазначеної структури теоретично може бути до сотні: Абдулла і ще 99 за числом епітетів (імен) Всевишнього. Дослідники відзначають, що спостерігається велика непослідовність при написанні складних імен. Наприклад, ім'я Абд ас-салам може бути записане кількома способами: Абдель Салам, Абдул Салам, Абдессалам тощо. Окрім того, відмінювання в непрямих відмінках (наприклад, Абделя Салама, з Абделем Саламом тощо) може викликати в читача, не знайомого з особливостями побудови арабських імен, враження, нібито перед ним самостійне ім'я Абдель [Системы... 1989, 58].

На підтвердження цього можна навести той факт, що словники фіксують такі імена, як Абд, Абдель (Абдул), Абду, Убада, Аббад тощо, як окремі імена (див., напр., [Salahuddin 1999, 3–4]), хоча насправді такими можна вважати лише деякі з них. Подібний вигляд має ситуація зі значно менш поширеним іменем Абід (Абед), яке також може бути частиною як теофорних, так і інших “релігійних” імен (напр., Абідулла, Зайн-уль-Абідін). Утім, у контексті практичної транскрипції нас цікавлять імена, що містять у слабких позиціях (насамперед у кінці слова) звуки, відсутні в українській мові.

Саме по собі слово “абд” не являє собою жодної проблеми щодо кириличної практичної транскрипції, через те що “айн” тут на початку слова й може передаватися за допомогою літери “а”.

З-поміж епітетів Всевишнього певні проблеми становлять слова, що містять “айн” та гортанний вибух не тільки в середині та в кінці слова, а й на його початку, тому що в українській мові вони вимовляються здебільшого як одне фонетичне ціле разом з означеним артиклем “аль”. Наприклад:

Аль(°)азіз – великий – العزيز

Альфатта́х – той, що полегшує справи й вирішує всі проблеми – الفتاح

Арра́фі(°) – той, що підіймає (гідних зі своїх створінь) – الرافع

Ассамі́(°) – той, що здатен чути абсолютно все – السميع

Альу́аси(°) – той, чиє знання широке – الواسع

Альму́бді(°) – той, що починає (Творець) – المبدئ

Альджа́мі(°) – той, що збирає – الجامع

Альма́ні(°) – той, що забороняє – المانع

Аль(°)а́фу – той, що пробачає – العفو

Альба́ді(°) – Творець – البديع

Аль(°)а́дль – справедливий – العدل

Аль(°)а́лі(й) – високий (недосяжний) – العلي

Альму́їзз (Альму'їзз) – той, що дає владу (вірним Йому) – المعز

Альба́їс (Альба'їс) – той, що оживляє (мертвих) та вдихає життя у все суще – الباعث

Альму́їд (Альму'їд) – той, що повертає (людей та життя) – المعيد

Альмута́лі – високий (незрівнянний) – المتعالي

Як вже зазначалося вище, теоретично кожен з цих епітетів може бути використаний як другий елемент теофорного імені вказаної структури, отже, максимально можлива кількість імен такого типу дорівнює сотні (99 епітетів + саме слово “Аллах”). Окрім імен вказаної структури, серед теофорних імен варто зазначити такі,

де першою частиною ідафи є інші слова, крім слова “абд”, а другою – слово “Аллах”. Наприклад:

Баді(‘)уллā – Боже створіння – *بديع الله*

Насруллā – перемога Аллаха – *نصر الله*

Хабібуллā – улюбленець Аллаха – *حبيب الله*

Кількість таких імен теоретично є необмеженою.

Слово “Аллах”, попри те що арабською мовою воно звучить як /ʾallāhu/, запозичене українською мовою у формі “Аллах”, відтак у тих випадках, коли необхідно точніше передати звучання (зазвичай це має місце у складних іменах, іменах історичних діячів та поважних осіб), бажано вживати саме це написання. Наприклад, в імені Авіценна – Абу Алі Хусейн ібн Абдаллах ібн Сіна ближче до оригінального звучання було б написання “Аллаг”, але це суперечило б узусу й нормам української мови.

Отже, можемо зробити висновок, що українська мова й система письма мають досить необхідних засобів для адекватної практичної транскрипції іменних груп з теофорними компонентами арабського походження.

Утім, низка питань потребує вивчення. Насамперед це регламентація вжитку другої частини теофорного імені в непрямих відмінках та у складних іменах. Зрозуміло, що вирішення цього питання пов’язане з нормами української, а не арабської мови, тому має бути в полі зору колег-україністів.

ЛІТЕРАТУРА

Зиндер Л. Р. **Общая фонетика**. Москва, 1979.

Кодзасов С. В., Кривнова О. Ф. **Общая фонетика**. Москва, 2001.

Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.

Логачева В. К., Клышинский Э. С., Галактионов В. А. **Современные методы практической транскрипции** / Российская академия наук, Институт прикладной математики имени М. В. Келдыша. Москва, 2012.

О передаче иностранных географических названий // **Вопросы географии и картографии**. Сб. 1. Москва, 1935.

Практическая транскрипция фамилно-именных групп / Под ред. Р. С. Гиляревского. Москва, 2004.

Реформатский А. А. **Практическая транскрипция иноязычных собственных имен** // **Известия Академии наук СССР, отделение литературы и языка**. Т. XIX, вып. 6, ноябрь–декабрь. Москва, 1960.

Сердюченко Г. П. **Русская транскрипция для языков зарубежного Востока**. Москва, 1967.

Системы личных имен у народов мира. Москва, 1989.

Суперанская А. В. **Общая теория имени собственного**. Москва, 1973.

Суперанская А. В. **Теоретические основы практической транскрипции**. Москва, 1978.

Хамрай О. О. Транскрипція й транслітерація арабомовних текстів: від діакритики до просодичних шаблонів // **Східний світ**, 2012. № 3.

Шмелева О. Б. **Английские, татарские и русские фамилии: типология, словообразовательный аспект**. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.google.com.ua/url?sa=t&ct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjVhMHsnczJAhWhqXIKHZwMC_4QFggaMAA&url=http%3A%2F%2Fcyberleninka.ru%2Farticle%2Ffn%2Fangliyskie-tatarskie-i-russkie-familii-tipologiya-slovoobrazovatelnyy-aspekt.pdf&usg=AFQjCNFPj0-4TBo2ERrp0KcT7QEggvKAA&sig2=nXbQQoSj0lyIyYc93PJmUA&bvm=bv.109332125,d.bGQ

Salahuddin Ahmed. **A Dictionary of Muslim Names**. London, 1999.

Al-Qatam ‘Abdallāh. Kitābat al-asmā’ al-‘arabiyya bi-l-ḥurūf al-lātiniyya. {Написання арабських імен латинськими літерами}

عبد الله القتم. كتابة الأسماء العربية بالحروف الاتنية الكويت ٢٠٠٨

Qāmūs al-asmā’ al-‘arabiyya wa-l-mu‘arraba wa tafsīr ma‘āniḥā. {Словник арабських та арабізованих імен та пояснення їхніх значень}

قاموس الأسماء العربية والمعربة و تفسير معانيها. التبعة الثالثة بيروت ٢٠٠٣